

Marcin Niemojewski

EPOKA ZAKAZU DRUKU JAKO GENEZA LITEWSKIEJ NOWOCZESNOŚCI – ZARYS PERSPEKTYW

Wydana w 1995 roku, a potem wielokrotnie wznawiana książka Vytautasa Kubiliusa *XX amžiaus literatūra* była pierwszą w ponownie niepodległym państwie litewskim autorską próbą stworzenia panoramicznego obrazu dwudziestowiecznej literatury litewskiej. Książkę tę otwierają zdania, w których historyk wskazał chronologiczny i kulturowy początek opisywanej przez niego epoki. Pisał więc: „7 maja 1904 roku dekretem carskim został zniesiony zakaz druku czcionką litewską. Litwa – jedyny kraj europejski, gdzie za książkę w rodzimym języku zsyłano na Sybir – dopiero na początku XX wieku wkroczyła na drogę wytyczaną przez powszechny udział w życiu społecznym i publiczny charakter działalności kulturalnej”¹. Tak formułując założenie wstępne, Kubilius określił nie tylko obszar i zakres swoich eksploracji w kolejnych rozdziałach. W istocie wyróżnione przez niego zniesienie zakazu druku przekracza tutaj ramy faktu historycznoliterackiego i urasta do rangi cezury, wyznaczającej narodziny litewskiej nowoczesności².

¹ V. Kubilius, *Lietuvių literatūros istorija. XX amžiaus literatūra*, Vilnius 1996, s. 11.

² Kategoria „nowoczesności” w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej wciąż wymaga wnikliwego rozpatrzenia, bo najczęściej przywoływana interpretacja tego pojęcia, którą dał Anthony Giddens (zob. idem, *Konsekwencje nowoczesności*, przeł. Ewa Klekot, Kraków 2015; idem, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. Alina Szulżycka, Warszawa 2010), z oczywistych względów ma tylko częściowe zastosowanie w analizie najnowszych dziejów tego regionu kontynentu. W tym tekście nowoczesność rozumiana jest przede wszystkim jako emancypacja Litwinów na płaszczyźnie narodowej, społecznej i kulturowej, wyrażana w nowych formach transmisji i organizacji idei. Rozumienie to

W eksponowaniu tej właśnie daty litewski znawca dziejów literatury nie jest odosobniony. Jej przełomowe znaczenie podkreślają autorzy zarówno litewscy, jak i obcy, przede wszystkim polscy, badacze zarówno literatury, jak i – choć rzadziej – historii społecznej i politycznej, a także krytycy i eseiści, poszukujący dla swych rozważań wyrazistego punktu odniesienia. Nie jest to też konstatacja nowa. Jeszcze w opublikowanej w 1936 r. *Historii Litwy* znajdujemy następujący komentarz: „[...] sam fakt, że mały naród obronił swoje prawa przed olbrzymem, że odzyskał prawo do publikowania swoich książek i gazet, znacznie ułatwił walkę o kolejne jego prawa i stworzył warunki do dalszego kształtowania świadomości narodowej”³. Ocena ta przetrwała wszelkie dwudziestowieczne zawirowania historii. Twórcy jednej z nowszych syntez dziejów Litwy nazywają więc zniesienie zakazu druku wielkim sukcesem narodu litewskiego i stwierdzają, że to wtedy „otworzyły się o wiele szersze perspektywy jego społecznego, kulturalnego i społecznego rozwoju”⁴. Podobną, choć zawężoną do porządku literackiego opinię wyraża Tomas Venclova: „Po roku 1904, jeszcze przed osiągnięciem niepodległości, nastąpił chyba najbardziej płodny okres w literaturze i sztuce litewskiej, porównywalny pod wieloma względami z okresem Młodej Polski. Po raz pierwszy został wtedy zakwestionowany model kultury stworzony w latach podziemnej walki i nastąpiło pewne otwarcie na współczesne prądy światowe”⁵. W szerszym za to kontekście i dobitniej wypowiada ją Bohdan Cywiński: „Liberalizacja polityczna zaczęła się tu już w maju roku 1904, kiedy po czterdziestu latach zniesiony został zakaz druku tekstów litewskich czcionką łacińską. Dla litewskiego życia literackiego i w ogóle kultural-

najbliższe jest ujęciom proponowanym [w:] A. Mencwel, *Przedwiośnie czy Potop. Studium powstania polskiego w XX wieku*, Warszawa 1997; idem, *Wzory i wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa 2006 (zwłaszcza część *Nasz wiek XX*) oraz K. Pomian, *Europa i jej narody*, przeł. Małgorzata Szpakowska, Warszawa 1992.

³ *Lietuvos istorija*, A. Šapoka (red.), Vilnius 1989, s. 515 (reprint książki wydanej w 1936 roku w Kownie). Było to pierwsze oficjalne (finansowane przez rząd), akademickie opracowanie dziejów Litwy, powstałe i wydane w niepodległym państwie litewskim. Do dziś książka ta cieszy się ogromną popularnością, jednak przez niektórych historyków litewskich (Alfredas Bumblauskas) uważana jest za programowo antypolską.

⁴ A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, część litewską przeł. Jolita Karczevska-Rus, Warszawa 2009, s. 322.

⁵ T. Venclova, *ABC literatury litewskiej* (tekst odczytu wygłoszonego 30 maja 1990 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie), [w:] idem, *Kształty nadziei*, Warszawa 1985, s. 124.

nego był to przełom największy, ważniejszy bodaj od efektów rewolucji roku następnego”⁶. Koncepcja, w myśl której odzyskanie przez Litwinów prawa do własnego słowa drukowanego w 1904 r. uznaje się za podłoże kulturowo definiowanego litewskiego XX wieku, powraca na kartach prac poświęconych rozwojowi kultury litewskiej tak regularnie, że można traktować ją jako tezę o wymiarze – użyjmy kategorii filozoficznej w rozumieniu postulowanym przez Thomasa Kuhna – paradygmatycznym⁷.

Teza ta, rzecz jasna, nie jest arbitralnym wyborem naukowców i pisarzy. Zrodziła się z potrzeby teoretycznego uporządkowania wydarzeń i procesów, występujących w szczególnej kumulacji w drugiej połowie pierwszej dekady XX wieku, a sygnalizujących poważną transformację społeczeństwa litewskiego. Trzeba tu wymienić przynajmniej te z nich, które najlepiej oddają specyfikę omawianego okresu. Jeszcze w grudniu 1904 r. ukazał się sygnałny numer „Vilniaus žinios”, pierwszej gazety codziennej w języku litewskim wydawanej na terytorium dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, finansowanej przez inżyniera, przedsiębiorcę i aktywnego uczestnika przedsięwzięć kulturalnych Petrasa Vileišisa. Wileński periodyk był jedynie zwiastunem swoistej erupcji na rynku prasowym, którą ówczesny publicysta Stasys Matulaitis nazwał „epidemią czasopiśmiennictwa”⁸ – do 1910 r. ukazywało się już kilkadziesiąt czasopism drukowanych po litewsku. Media stały się od razu forami dyskusji o teraźniejszości i przyszłości narodu, przynoszącymi niejednokrotnie idee radykalne. W rezultacie przyczyniały się zarazem do integracji i dezintegracji społeczeństwa litewskiego, ponieważ nigdy wcześniej na taką skalę mieszkańcy Litwy nie byli zmuszani do jednoznacznego określenia swojej przynależności narodowej. Wydana w Krakowie w 1914 r. praca zbiorowa polskich historyków *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*⁹, wyrażająca między innymi krytyczną ocenę litewskiej myśli narodowej w jej skrajnej postaci, była jednym z dowodów na to, że echa tych dyskusji

⁶ B. Cywiński, *Szańce kultur. Szkice z dziejów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013, s. 276.

⁷ Pojęcie to przywołuję tutaj w znaczeniu ustanowionym i spopularyzowanym w książce: T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. Helena Ostromecka, Warszawa 2011.

⁸ Cyt. za: *Lithuanian Literature*, V. Kubilius (red.), Vilnius 1997, s. 111.

⁹ Bardzo krytycznie do nowych litewskich interpretacji wspólnej historii odniósł się na kartach tego tomu Aleksander Brückner, prekursor badań nad dziejami Litwy, znany z życzliwego stosunku do narodu, języka i kultury litewskiej, zob. A. Brückner, *Polacy i Litwini. Język i literatura*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, W. Baranowski (red.), Kraków 1914.

rozbrzmiewały mocno także u polskich sąsiadów i nie przynosiły, bynajmniej, złagodzenia narastającego od lat konfliktu między dawnymi współtwórcami Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

A nie tylko wypowiedzi prasowe wzbudzały zainteresowanie na arenie międzynarodowej. Vileišis, wraz z Jonasem Basanavičiusem, liderem ruchu narodowego, był pomysłodawcą zwołania w Wilnie zjazdu Litwinów, tzw. „Wielkiego Sejmu Wileńskiego”¹⁰, a ideę tę rozpropagowała jego gazeta. Zjazd odbył się 4–5 grudnia 1905 r. i zgromadził ponad 2000 delegatów, z których część stanowili przedstawiciele nieokrzepłych jeszcze i niejednorodnych narodowościowo partii politycznych, pozostali natomiast reprezentowali różne środowiska społeczne Litwy, w największym procencie społeczność wiejską¹¹. W pałacu Vileišisa na wileńskim Antokolu w 1907 r. młodzi litewscy artyści zorganizowali pierwszą wystawę rodzimej sztuki, w której brał udział nieznanymi jeszcze szerzej swoim rodakom M.K. Čiurlionis. Ta sama grupa kilka miesięcy później powołała do życia Litewskie Towarzystwo Sztuk Pięknych (Lietuvių Dailės Draugija). Wspaniały dom Vileišisa nie stał się jednak stałą siedzibą tego stowarzyszenia, bo zajęło go wkrótce powstałe z kolei z inicjatywy Basanavičiusa w tym samym roku Litewskie Towarzystwo Naukowe (Lietuvių Mokslo Draugija), instytucja o zasięgu międzynarodowym, skupiająca najwybitniejszych lituanistów epoki¹².

Bujna aktywność litewskiej inteligencji nie ograniczała się jedynie do Wilna. W miastach guberni litewskich zawiązywały się licznie stowarzyszenia oświatowe, zajmujące się organizacją szkolnictwa w języku litewskim i placówek kulturalnych, takich jak biblioteki. Daleko od Litwy natomiast, litewscy studenci kształcący się w rosyjskich i polskich ośrodkach akademickich tworzyli grupy propagujące wiedzę o ich ojczyźnie. Jedną z najbardziej prężnych zbiorowości tego typu była krakowska

¹⁰ *Lietuvos istorija...*, op. cit., s. 516.

¹¹ Więcej na ten temat zob. np.: P. Łossowski, *Po tej i po tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 53–61; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1990, s. 244–248; A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy...*, op. cit., s. 324–326; H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, s. 148–149.

¹² Zaproszenie do udziału w pracach Towarzystwa przyjęli m.in.: Aleksander Bezenberger, Jan Baudouin de Courtenay, Jānis Endzelīns, Filipp Fortunatow, Antoni Prochaska, Michał Römer i Aleksiej Szachmatow.

„Rūta”, założona przez Józefa Albina Herbaczewskiego¹³, znana z opublikowania almanachu *Gabija*, pierwszej wspólnej wypowiedzi litewskich modernistów i zarazem pierwowzoru litewskiej prasy literackiej¹⁴. Krakowski almanach należał do zwiastunów niezwykle ożywienia piśmiennictwa litewskiego. Obejmowało ono pierwsze edycje jego klasycznych już osiągnięć: w 1905 r. ukazało się wreszcie samodzielne wydanie poematu *Anykščių šilelis* Antansasa Baranauskasa, a w 1909 r. analogiczna publikacja *Metai* Kristijonasa Donelaitisa¹⁵. Równocześnie wydawano coraz liczniej nowe dzieła pierwszego dającego się wyodrębnić pokolenia prozaików i poetów litewskich.

Zarysowana konstelacja objawów, którą historycy wciąż uzupełniają o kolejne składniki, układa się w obraz rzeczywistego przełomu. W ciągu kilku lat zmieniła się funkcja działalności kulturalnej, czy też szerzej, intelektualnej – stała się ona domeną zbiorowości i intencjonalną emanacją świadomego swej odrębności bytu narodowego, aspirującego do autonomii politycznej, kulturowej i językowej. Wzrosło natężenie debat i sporów toczonych już nie indywidualnie i lokalnie, ale w przestrzeni publicznej i międzynarodowej. A silniej nawet przykuwa uwagę nagromadzenie zorganizowanych aktywności, których celem była profesjonalizacja i instytucjonalizacja wielu obszarów litewskiego życia społecznego, w tym życia kulturalnego. Zwięźle podsumował te tendencje Eugenijus Žmuida we wprowadzeniu do najnowszego, zbiorowego opracowania dziejów literatury litewskiej ubiegłego stulecia:

W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku naród litewski konsoliduje się, zastanawia się nad sobą, i chociaż z trudem, zdobywa jednak uznanie międzynarodowe i tworzy własną profesjonalną kulturę. To jeden z najważniejszych, jeśli nie najważniejszy okres w rozwoju kultury i literatury, która szybko staje się dojrzała i osiąga poziom europejski¹⁶.

¹³ Nazwisko Herbaczewskiego, twórcy dwujęzycznego, zapisuję w polskiej wersji, zgodnie z pisownią przyjętą w polskiej historiografii.

¹⁴ *Gabija. Rinktinė knyga paaukoto Lietuvos dainiaus vyskupo A. Baranausko atminimui*, knygą sutaisė ir spaudai prirengė Juozapas Gerbauskis, Krokva 1907.

¹⁵ Chodzi tu o następujące wydania: A. Baranauskas, *Anykščių šilelis*, J. Jablonskis (red.), Vilnius 1905; K. Donelaitis, *Raštai. Pagal Rėzos, Šleicherio ir Neselmano sutaisė J. Šlapelis*, Vilnius 1909.

¹⁶ *Lietuvių literatūros istorija XX amžiaus pirmoji pusė. Pirmoji knyga*, V. Šatkuvienė, E. Žmuida (red.), Vilnius 2010, s. 7.

Omawiana tu teza była koniecznym dopełnieniem charakterystyki przełomowej dekady, ustanawiała bowiem punkt zwrotny, dostarczający uzasadnienia i spoiwa powyższej sekwencji zjawisk kulturowych. Należy dodać, że miała ona – i niezmiennie ma – w historiografii litewskiej alternatywę, czy też raczej wyjaśnienie komplementarne: wzmiankowaną już w cytowanej wypowiedzi Bohdana Cywińskiego rewolucję 1905 roku¹⁷. Najczęściej ruch rewolucyjny jest przywoływany jako pierwotnie zewnętrzne wobec Litwy i importowane na jej ziemię w ramach procesów ogólnorosyjskich podłoże przemian o zasadniczo politycznym charakterze. Pojawia się w tej roli nie zamiast, lecz obok zniesienia zakazu druku¹⁸ i powiązany jest bezpośrednio tylko z częścią elementów newralgicznej konstelacji (zwłaszcza ze zjazdem Litwinów w Wilnie), z pozostałymi zaś jedynie pośrednio, jako szerokie tło. Cezura definiowana przez odzyskanie wolności druku już na tej płaszczyźnie ma nad wykładnią „rewolucyjną” znaczące przewagi. Trzeba zacząć od tego, że rewolucja nie tłumaczy zdarzeń wcześniejszych niż ona sama. Nie jest więc źródłem rozkwitu prasy litewskiej jeszcze w 1904 r. i, co ważniejsze, nie niweluje znaczenia cenzury „konkurencyjnej”, to znaczy nie uzasadnia ustępstwa administracji carskiej w kwestii druku. Ale i w objaśnianiu późniejszych jej wydajność jest ograniczona. Jak zauważyli litewscy historycy, w interesującym nas okresie „[...] wskaźnik uprzemysłowienia dla Litwy był trzy razy niższy niż dla całego państwa rosyjskiego. Na przełomie XIX i XX wieku na 10 000 mieszkańców Litwy przypadało tylko 48 robotników zatrudnionych

¹⁷ A dokładnie: najpoważniejsze z wyjaśnień komplementarnych. Niekiedy bowiem w pracach litewskich historyków powraca inna jeszcze tradycja periodyzacji, zgodnie z którą litewski wiek XIX trwał od rozbiorów do 1918 r., a polityczny i kulturowy wiek XX zaczął się wraz z powstaniem niepodległego państwa litewskiego, zob.: T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija. VIII tomas, I dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, R. Miknys (red.), Vilnius 2011, s. 34.

¹⁸ Eksponowanie jednej z tych cezur, jak się wydaje, w mniejszym stopniu zależy od czasu i miejsca wydania książki, a w większym od dziedziny, którą reprezentuje autor. W opracowaniach poświęconych historii politycznej dominującą pozycję zajmuje rewolucja 1905 r., choć towarzyszy jej zawsze zniesienie zakazu druku. W syntezach dziejów literatury litewskiej wydanych w czasach radzieckich proporcje te są wyrównane (zob.: *Lietuvių literatūros istorija, II tomas: Kapitalizmo epocha (1861–1917)*, K. Korsakas (red.), Vilnius 1958, s. 282–287; L. Gudaitis, *Platėjantys akirčiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius 1977), natomiast w nowszych zdecydowanie podnosi się znaczenie dekretu carskiego z 1904 r.

w dużych zakładach przemysłowych”¹⁹. Litwa nie była więc krajem robotników, lecz rolników, a inteligencja deklarująca tożsamość litewską wywodziła się ze wsi. Dyskusyjny jest także zasięg ówczesnych wpływów wieloetnicznych z reguły partii politycznych w społeczeństwie litewskim. Tym samym przywołanie impulsu rewolucyjnego nie przynosi odpowiedzi wyczerpujących. Swoboda drukowania własnych gazet, broszur i książek natomiast tłumaczy i szybki rozwój nowego modelu komunikacji społecznej, i popularność idei rewolucyjnej.

Rozpoznanie to ma jeszcze jeden walor, którego nie posiada druga opcja. Kiedy badacze szukają korzeni litewskiej nowoczesności w wydarzeniach rewolucyjnych, w nieunikniony sposób sytuują problem w kontekście dziejów imperium rosyjskiego. W tym ujęciu „Sejm Wileński” i kolejne symptomy zmian na ziemiach litewskich są wynikiem tego samego algorytmu, do którego należy wojna rosyjsko-japońska, rozkwit rosyjskiej myśli demokratycznej i krwawo stłumiony strajk w Petersburgu. To spojrzenie – powtórzmy – jako komplementarne jest cenne poznawczo, ale zawęża opis zagadnienia do kategorii historii politycznej i rozmywa jego litewską specyfikę. Teza eksponująca zakaz zniesienia druku stwarza szansę, by ją „ocalić” i równocześnie osadzić w kontekście bardziej uniwersalnym niż rosyjski, otwiera bowiem nowe perspektywy zarówno merytoryczne, jak i metodologiczne. Perspektywy, notabene, które są wpisane w jej treść.

Po pierwsze, „zniesienie zakazu druku” jest nie tylko początkiem nowego etapu, ale i zamknięciem poprzedniego. Kieruje więc uwagę na wcześniejszy okres w historii Litwy, zwany w literaturze przedmiotu „epoką zakazu druku”²⁰ lub „czasem przemytników książek”²¹, datowany

¹⁹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, przeł. Beata Kałeba, Kraków 2003, s. 251–252.

²⁰ *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, J. Girdzijauskas (red.), Vilnius 2001, s. 122.

²¹ Zob. V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius 1994. Podana nazwa jest przekładem tytułu książki Merkysa. Tłumaczenie to wymaga wyjaśnienia terminologicznego: słowo „knygnešys” dosłownie znaczy „książkonosz”, jest to jednak w języku polskim neologizm niezrozumiały. Zamiast niego konsekwentnie stosuję słowo „przemytnik”. Wybór ten szerzej uzasadniam w tekście: M. Niemojewski, „*Knygnešiai*”, czyli o narodzinach inteligencji litewskiej, [w:] *Sploty kultury*, N. Dołowy-Rybińska, A. Gronowska, A. Karpowicz, I. Piotrowski, P. Rodak (red.), Warszawa 2010, s. 411–412. Tutaj chcę jedynie dodać, że określenie „przemytnik” nie razi anachronizmem w odniesieniu do zjawisk II połowy XIX wieku, a przy tym, mimo

od 1864 r., kiedy to administracja carska w akcie represji po upadku powstania styczniowego zakazała na obszarze guberni litewskich publikowania i posiadania jakichkolwiek wydawnictw wydrukowanych czcionką łacińską w przekonaniu, że decyzja ta doprowadzi do ostatecznej rusyfikacji mieszkańców tego obszaru. W przytaczanych wyżej cytatach okres ten jest opisywany jako „lata podziemnej walki” i starcia „małego narodu z olbrzymem w obronie swoich praw”, co sugeruje, że zniesienie zakazu było zwycięskim zwieńczeniem 40-letnich zmagani społeczności litewskiej z zaborcą. Taka charakterystyka okresu pozwala też na przyjęcie hipotezy, że to właśnie wtedy, w ciągu tych czterech dekad, zostały zainicjowane procesy społeczne i kulturowe, które miały swą kulminację w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku.

Po drugie, przedmiotem zakazu, a zarazem litewskich dążeń było słowo drukowane. Nie była to więc wyłącznie batalia o język narodowy, tym bardziej, że zakaz, przynajmniej w pierwszej fazie tej sankcji, dotyczył znaków pisma, nie samego brzmienia języka – dopuszczał drukowanie testu litewskiego grażdanką. Carat wziął więc na cel alfabet, symbol przynależności do cywilizacji łacińskiej w najbardziej zaawansowanej formie jego użycia: w technologii mechanicznej reprodukcji idei. Konsekwencje wyeliminowania druków czcionką łacińską z życia społeczeństwa litewskiego, bliższego wciąż wspólnocie lokalnej niż etnopolitycznej, czerpiącej ze skromnej tradycji piśmienniczej, mogły być bardzo poważne. Wszak druk to w większym jeszcze stopniu niż pismo tworzenie reprezentacji rzeczywistości na wielką skalę, a „stworzenie reprezentacji nie jest tylko zapisem mowy lub skonstruowaniem środowiska mnemonicznego; polega ono na stworzeniu widzialnych artefaktów, w pewnym stopniu niezależnych od autora i wyposażonych w specjalne własności służące kierowaniu sposobem ich interpretacji”²². Innymi słowy, druk jest narzędziem organizacji myślenia o świecie, nową metodą obiektywizacji wiedzy i doświadczenia, nośnikiem modernizacji. Kwestia, czy moder-

negatywnych konotacji, dobrze oddaje charakter działalności podejmowanej przez wielu Litwinów w tym okresie (o czym mowa w dalszej części artykułu) oraz podkreśla, że działalność ta była niezgodna z obowiązującym, rosyjskim prawem i z tego powodu groziła poważnymi konsekwencjami.

²² D.R. Olson, *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania*, przeł. Marta Rakoczy, Warszawa 2010, s. 295.

nizację tę będzie reprezentować druk łaciński, czy odmiana cyrylicy, była w kształtowaniu się tożsamości mieszkańców guberni litewskich problemem kluczowym²³. Dlatego zasadne wydaje się spojrzenie na interesujące nas czterdziestolecie przez pryzmat roli druku w zachodzących wówczas procesach.

W litewskiej literaturze przedmiotu wzajemna zależność przeobrażeń społecznych zachodzących w epoce zakazu druku i druku jako istotnego bodźca tych przeobrażeń nie została dotychczas w pełni wyeksponowana. Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że skomplikowane losy Litwy w XX stuleciu nie sprzyjały prowadzeniu wielokierunkowych i wyczerpujących analiz tej epoki. Najpełniejszą opublikowaną do tej pory monografią tego okresu, opartą na tekstach wcześniejszych, ale przeredagowaną i zaktualizowaną już w warunkach swobody wypowiedzi naukowej wolnej od presji politycznej, jest książka Vytautasa Merkysa, *Knygnešių laikai 1864–1904*, wydana dopiero w 1994 r.²⁴. W pracy tej litewski historyk dokonał podsumowania stanu badań, przeglądnął wcześniejszych opracowań tematu zamykając następującą konkluzją:

Cała przywołana tu literatura nawet w najtrudniejszych warunkach dowodziła aktualności problemu prowadzenia badań nad zakazem druku i wysiłkami zmierzającymi do jego przełamania, dążyła do kontynuowania tych badań i ich pogłębiania. Jednak z wielu różnych przyczyn próby te były rozproszone, nie złożyły się dotąd w jedną znaczącą i spójną faktograficznie całość, nie zdołały nawet zapewnić ciągłości choćby jednej koncepcji teoretycznej²⁵.

Taka ocena dorobku poprzedników była zarazem zobowiązaniem. Merkys zaproponował więc i całościowe ujęcie wszystkich wzmiankowanych wcześniej aspektów epoki zakazu druku, i ośnowę teoretyczną. Kierunek swoich poszukiwań nakreślił w otwierającej pracę charakterystyce omawianej epoki:

²³ Zob. A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski...*, op. cit., s. 317.

²⁴ V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904...*, op. cit. Książka ta powstała ze złożenia poprawionych i zaktualizowanych wersji dwóch książek wcześniejszych: idem, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.)*. *Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1978 oraz idem, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 1982.

²⁵ V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904...*, op. cit., s. 22.

W kontekście litewskiego odrodzenia narodowego czas przemytników książek jest najbardziej znaczącym etapem oporu wobec rusyfikacji. Ten opór jednak nie był jedynie bezpośrednią reakcją czy formą narodowej samoobrony, ale i czynnikiem, który kształtował świadomość narodu, dzięki któremu dojrzały jego aspiracje i struktury życia społecznego, politycznego i kulturalnego²⁶.

Zarysowanej w powyższych zdaniach myśli przewodniej Merkys pozostał wierny, gdy sięgając po instrumenty prezentacji i analizy zaczerpnięte z socjologii literatury, omawiał najważniejsze aspekty tematu. Z punktu widzenia „dojrzenia” narodu i rosyjskich prób przeciwdziałania temu rozwojowi ukazał genezę zakazu, intencje i poczynania jego pomysłodawców, kolejne decyzje administracji rosyjskiej mające na celu wyeliminowanie wszelkich luk w tej prawnej konstrukcji, aby izolacja społeczeństwa litewskiego w sferze dostępu do rodzimego słowa drukowanego była całkowita. By szczegółowo opisać przebieg tego procesu, podjął wątki indywidualnych i grupowych usiłowań wymuszenia na władzach rosyjskich lub nierzadko wyblągania u nich cofnięcia tych decyzji. Przedstawił też dość rzadko opisywany nurt litewskich legalnych inicjatyw wydawniczych, wykorzystujących niedociągnięcia aktów prawnych oraz historię powstania i recepcji niewielkiego zestawu publikacji, które pojawiły się w obiegu księgarskim całkowicie zgodnie z dyrektywami urzędników, a więc były drukowane grażdanką. W głównej części tomu zaprezentował, korzystając w dużej mierze z metod statystycznych, początki ruchu przemytniczego, jego rozkwit i skalę wysiłków przemytników, jak również sposoby formowania, strukturę i zasięg działania ich organizacji. Najciekawszym z teoretycznego punktu widzenia jest rozdział poświęcony funkcjom druku w omawianym okresie²⁷. Skupił się w nim Merkys na druku jako narzędziu walki politycznej i oświaty. W tej części książki, skoncentrowanej na rozprzestrzenianiu się w środowiskach litewskich dyskursu politycznego oraz przekonania, że umiejętność pisanie i czytanie to podstawowa kompetencja społeczna, wywód Merkysa najbliższy jest ujęciu proponowanemu w niniejszym tekście, z kilkoma jednak różnicami. Otóż litewski historyk wybrał jako dominującą metodę opisową, zdając bardzo

²⁶ Ibidem, s. 9.

²⁷ Ibidem, rozdział *Spauda kaip mokymo ir politinės kovos priemonė*, s. 293–325.

szczegółowo udokumentowaną relację z działań i wydarzeń, ale rozważania teoretyczne ograniczając do podkreślenia wagi relacjonowanych faktów dla ogólnie pojętego przebudzenia narodowego. Podkreślenie to przy tym dotyczy przede wszystkim kwestii rodzimego języka i tożsamości narodowej. Co zaś najważniejsze, litewskiego historyka zainteresował głównie społeczny wpływ drukowanych treści, a nie konsekwencje tak powszechnego użycia nośnika tych treści. Sam druk pozostał w pracy Merkysa właściwie medium „przezroczystym”. Wśród licznych pytań, które postawił autor, nie ma tych o wpływ właściwości druku i jego specyficznego zaistnienia w tej fazie dziejów Litwy na kształt świadomości Litwinów. Interpretacja Merkysa zmierza raczej w przeciwnym kierunku: potrzeba posiadania własnego słowa drukowanego miałaby tu być dowodem na coraz silniejszy oddźwięk idei narodowej wśród Litwinów.

Już nie opisowy, a wręcz encyklopedyczny profil miała druga pozycja Merkysa poświęcona czasom przemytników książek, wydana równoległe z monografią i stanowiąca jej dopełnienie. *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904* to liczący 2854 hasła, oparty głównie na rosyjskich archiwach policyjnych i sądowych spis osób, które poniosły konsekwencje prawne w związku z ich zaangażowaniem w działalność przemytniczą. Poszczególne hasła obejmują podstawowe dane osobowe, informacje o okolicznościach zatrzymania oraz wykaz druków, przechwyconych w trakcie tych zatrzymań przez carskich funkcjonariuszy. Listę uczestników ruchu uzupełnił indeks kilkuset epizodów, w których nikt nie został poddany represjom, ale zakazane druki wpadły w ręce przedstawicieli carskiej administracji. Całość nie tylko uzupełniała pracę monograficzną drobiazgowym zestawieniem faktów i źródeł, ale i swą wymową wzmacniała zasadniczą tezę Merkysa o narodowym i wolnościowym charakterze działalności przemytniczej, wypuklając wymiar walki i ofiary. Tę perspektywę potwierdzał zresztą autor we wstępie, ponownie i w lekko tylko zmienionej wersji wskazując rys dystynktywny epoki, w której „z przedstawicieli rozproszonych społeczności wiejskich i innych odizolowanych grup uformował się właściwy naród”²⁸. Znamienne, że w powracającej tu koncepcji Merkysa zwieńczeniem okresu była rewolucja 1905 r., nie zaś zniesienie zakazu

²⁸ V. Merkys, *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904: Informacinė knyga*, Vilnius 1994, s. 5.

druku. Historyk, który w wielu swoich pracach powracał do kwestii litewskiego odrodzenia narodowego, uznawał więc polityczny porządek dziejów narodu za istotniejszy niż porządek historii kultury.

Ujęcie zaproponowane przez Merkysa zostało przyjęte w historiografii litewskiej jako modelowe. Kolejni badacze korzystali i z wzorca formalnego, tworząc zestawienia encyklopedyczne, z których najobszerniejsze zawiera wszystkie znane dzisiaj nazwiska współtwórców ruchu przemysłowego²⁹, i z metody opisu, jak w syntetycznych opracowaniach dziejów literatury litewskiej, gdzie omawia się najczęściej te aspekty epoki, które wydzielił Merkys³⁰. Na tym tle zwraca uwagę książka innego znawcy okresu zakazu druku, Rimantasa Vėbry, złożona z artykułów powstałych na przestrzeni 30 lat. Większą część tej pracy zajmują analizy materiałów i rozważania nad problemami szczegółowymi związanymi z działalnością przemysłowców książek. Z układu samodzielnych pierwotnie, ale poprawionych tekstów wydanych na nowo pod wspólnym tytułem wyłania się jednak obraz wieloletnich poszukiwań Vėbry, które doprowadziły go do wniosków wyrażonych najpełniej w rozdziale opatrzonym tytułem „Ar viskas pasakytas apie knygnešius?” („Czy o przemysłowcach książek powiedziano już wszystko?”). Zgodnie z tytułem, autor sporządził w krótkim tekście listę pytań, które w jego opinii nie doczekały się wyczerpujących odpowiedzi, same odpowiedzi zaś jedynie naszkicował jako wskazanie kierunków przyszłych badań. Ale już zakres pytań pozwala stwierdzić, że Vėbra postrzegał epokę zakazu druku jako zagadnienie przekraczające ramy problematyki tożsamości narodowej. Nie rezygnując z niej bynajmniej, podkreślał, że zniesienie zakazu druku przez carat w 1904 r. oznaczało „przyznanie, że naród litewski istnieje, posiada własną kulturę, swoją inteligencję, literaturę itd.”³¹. Akcentował więc kulturowy wymiar istnienia

²⁹ B. Kaluškevičius, K. Misius, *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*, Vilnius 2004. Książka jest rozszerzeniem pracy Merkysa i zawiera 5880 haseł osobowych, obejmuje bowiem osoby związane z ruchem przemysłowym pośrednio, w tym nauczycieli tajnego, domowego nauczania oraz te, które nigdy nie zostały zatrzymane przez carskie służby podczas transportowania druków. Obecnie jest to największy istniejący wykaz uczestników przemysłowego przedsięwzięcia, angażujących się w nie na wszystkich etapach.

³⁰ Zob. *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius...*, op. cit., s. 122–133.

³¹ R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*, Vilnius 1996, s. 234. Cytowany rozdział został umieszczony w końcowej części książki, jako najmłodszy chronologicznie.

narodu. Zauważał też, że warto wrócić do kwestii zróżnicowania środowisk biorących udział w ruchu przemysłowym, bo nie przyświecały im przecież te same cele. Co więcej, badacz zasugerował, że należy przywrócić się związkowi między „złożonym mechanizmem przemysłu książek”³² a mentalnością ludzi, którzy w tych działaniach uczestniczyli. Jest to w litewskiej literaturze przedmiotu jedna z najbardziej zdecydowanych prób ustanowienia w refleksji nad czasem przemysłowców książek perspektywy antropologicznej. Próba ta zakończyła się jednak w fazie opracowania katalogu zadań do wykonania.

Za przyjęciem takiej perspektywy – by podjąć i poszerzyć sugestię Vėbry – przemawia również fakt, że epoka zakazu druku była okresem tyleż obfitym w procesy, co niejednorodnym, a jej jedyną wyrazistą sygnaturą były ewoluujące w formie i skali zmagania o wolność słowa drukowanego. Dało jej początek zarządzenie wileńskiego generał-gubernatora Michaiła Murawjowa, wysłane 17 czerwca 1864 r. do wydziału cenzury w tym mieście, zawierające następujący ustęp:

Przesyłając egzemplarz elementarza litewskiego, wydrukowanego literami rosyjskimi, zarazem zalecam Komitetowi jako konieczne od tej pory przestrzeganie następujących zasad: nie wolno dopuszczać do druku ani jednego litewskiego elementarza, napisanego polskimi literami, a dopuszczać do druku tylko takie, które zostaną przepisane z użyciem liter rosyjskich zgodnie z załączonym wzorem³³.

Zarządzenie wsławionego okrucieństwem gubernatora sugerowało kiereunek „naprawy”, ale dotyczyło jedynie konkretnego typu publikacji. W 1865 roku stanowisko gubernatora objął po Murawjowie Konstantin Kaufman, administrator bardziej doświadczony i zdeterminowany. Ten rychło uświadomił sobie, że jego poprzednik, pacyfikując Litwę militarnie, koordynując wywózkę skazanych na Sybir i nadzorując liczne egzekucje, przeprowadzane publicznie w Wilnie³⁴ i w Kownie, nie dopilnował

Wcześniejsze rozdziały, zawierające przede wszystkim zestawienia i analizy materiałów źródłowych, nie przynoszą, niestety, odpowiedzi na zadane w nim przez autora pytania, ale są to teksty znacznie starsze, które posłużyły po latach za źródło nowych przemyśleń.

³² Ibidem, s. 235.

³³ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. II tomas (1861–1917)*, V. Merkys (red.), Vilnius 1965, s. 109.

³⁴ Sceną tych egzekucji był największy plac Wilna, Plac Łukiski. Jedno z bardziej reprezentacyjnych miejsc miasta nie zapisało się zbyt dobrze w pamięci jego mieszkańców. Najpierw

długofalowych zamierzeń rusyfikacyjnych, w związku z tym Litwini nie odczuwali na razie wystarczająco boleśnie skutków wstępnych zaleceń odnoszących się do działalności wydawniczej. Ponieważ sam nie musiał angażować się już w kwestie dotyczące bezpośrednio powstania, podjął kroki zmierzające do wyeliminowania luk i niedopatrzeń w regulacjach „porządkujących” działalność wydawniczą w granicach Litwy i poza nimi.

We wrześniu 1865 r. sporządził dokument, który przypieczętował, jak się mogło wydawać, los książki litewskiej, języka i nauczania w guberniach litewskich. Był to oficjalny list do rosyjskiego ministra spraw wewnętrznych, w którym Kaufman pisał:

Przyjawszy do wiadomości wszystkie przedstawione wyżej kwestie, uznałem za konieczne:

1. Zlecić kierownictwu wileńskiego okręgu szkolnego zajęcie się wydaniem możliwie największej liczby książek i podręczników do nauczania czytania w narzeczach litewskim i żmudzkiem, ale rosyjskimi literami i
2. Zwrócić się do wszystkich gubernatorów guberni z postulatem zabronienia wszystkim producentom typografii, litografii i chromolitografii prac przygotowawczych do wydania jakichkolwiek druków w narzeczach litewskim i żmudzkiem łącińsko-polskimi literami; po drugie, aby w ramach swoich uprawnień zapobiegli przewożeniu, sprzedaży i rozprzestrzenianiu jakichkolwiek druków wydanych we wskazanych narzeczach łącińsko-polskimi literami [...] ³⁵.

Były to pierwsze z wielu decyzji, które, przypomnijmy, miały w rezultacie zahamować wszelkie przejawy myśli narodowej na obszarze Litwy i doprowadzić do całkowitej integracji zbiorowości litewskiej ze społeczeństwem rosyjskim. Trzeba przy tym dodać, że w tym samym celu na mocy innych rozporządzeń Kaufmana wprowadzono też na niemal całym terenie guberni litewskich, przede wszystkim w dopiero założonych szkołach elementarnych, obowiązek nauczania w języku rosyjskim, bez możliwości prowadzenia kursów języka polskiego, a zwłaszcza litewskiego ³⁶.

upodobał je sobie Murawjow – „Wieszatiel”; w latach II wojny światowej, podczas okupacji niemieckiej, mieściła się tutaj siedziba gestapo. Po wojnie budynek i właściwie cały plac przejęło NKWD. Obecnie mieszczą się tam obiekty upamiętniające litewskie ofiary kolejnych okupacji.

³⁵ List K. Kaufmana do ministra spraw wewnętrznych Rosji, kopia (w języku rosyjskim) [w:]; R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*, op. cit., s. 36.

³⁶ Nieco swobodniejsze przepisy obowiązywały na terenie guberni suwalskiej, gdzie w szkołach dopuszczano lekcje języka litewskiego. Szczegółowo sytuację tę omówiono w pracy:

Nadzieje carskich urzędników na szybką rusyfikację okazały się płonne, a ich wysiłki przyniosły efekty przeciwne do zamierzonych. Zakaz w ciągu kilku lat znacznie poszerzył grono tych Litwinów, którzy zaczęli domagać się prawa do posiadania książek i czasopism we własnym języku. Do nielicznej grupy inteligencji deklarującej tożsamość litewską, głównie księża pochodzących ze wsi, świeckich nauczycieli i urzędników niższego szczebla, dołączyli wkrótce studenci litewscy, stypendyści i synowie zamożniejszych włościan, coraz częściej pojawiający się na rosyjskich uczelniach, oraz chłopci. Podejmowane przez te grupy na przestrzeni omawianych czterech dekad aktywności zmierzające do zmanifestowania własnej odrębności narodowej otrzymały w historiografii litewskiej – jak już wyżej wspomniano – zbiorcze miano „ruchu odrodzenia narodowego”, ale zdecydowana większość tych aktywności była związana z próbami odrodzenia litewskiego słowa drukowanego. Nie należy jednak przez to rozumieć, że ruch narodowy i walka o wolność druku to zjawiska tożsame. Owszem, walka ta była zasadniczym i najspójniejszym nurtem ruchu narodowego, ale także działaniem o większym areale oddziaływania społecznego, a równocześnie celem samym w sobie, niepodporządkowanym jednej, precyzyjnie zdefiniowanej determinancie.

Jej postaci zmieniały się zależnie od reakcji władz rosyjskich. Najpierw księgarnie na terenie Litwy rozprowadzały zupełnie legalnie książki wydane przed zakazem. Potem, gdy zapasy się wyczerpały, poszczególne pozycje dodrukowywano, a przy tym antydatowano tak, aby dodruki mogły udawać pozycje wydane przed laty. Gdy możliwości i tego, nielegalnego już, rozwiązania się wyczerpały, sięgnięto po praktyki językowe z zakresu komunikacji biurokratycznej: prośby, petycje i wnioski kierowane przez pojedyncze osoby, zazwyczaj wydawców, lub przez całe grupy, do odpowiednich instytucji państwa rosyjskiego z zamiarem uzyskania zgody na publikację konkretnego tytułu bądź wymuszenia na władzach – pod różnymi pretekstami – decyzji o odstąpieniu od zakazu w ogóle. Wśród autorów takich dokumentów przeważali chłopci, co dowodzi, że nie druk nawet, a już samo pragnienie jego posiadania rodziło potrzebę samoorganizacji

w warstwie, która wcześniej takich inicjatyw nie podejmowała³⁷. W tym samym czasie litewscy inteligenci, zajmujący się amatorsko lub zupełnie profesjonalnie działalnością naukową, przede wszystkim w obszarze etnografii i językoznawstwa, starali się, przy wsparciu uczonych rosyjskich, wydawać teksty litewskie w rosyjskich wydawnictwach akademickich jako materiały naukowe³⁸. Zdecydowana większość tych usiłowań zakończyła się niepowodzeniem, w tej kwestii bowiem urzędy rosyjskie były nieustępliwe. Marzącym o własnym ksiązkach i pismach Litwinom pozostawało znaleźć inne rozwiązanie, z konieczności sprzeczne z postawą legalistyczną.

Znalazł je biskup żmudzki Motiejus Valančius, zwolennik idei narodowej, organizator instytucji kulturalnych i bractw trzeźwości w podległych mu parafiach. Wysokiej rangi duchowny znał księży katolickich o litewskim rodowodzie, żyjących i sprawujących posługę kapłańską w parafiach litewskich na terytorium Prus, a dokładniej w ich wschodniej części, w miastach i miasteczkach tzw. Litwy Pruskiej (lub Litwy Mniejszej). Sam parając się pisarstwem w języku rodzimym, znał też doskonale udział Litwy Pruskiej w rozwoju piśmiennictwa litewskiego, datowany od czasów pierwszej litewskiej książki drukowanej, *Katechizmu* Mažvydasa³⁹. Do tej tradycji postanowił nawiązać i rozpoczął we współpracy z pruskimi duchownymi drukowanie książek litewskich poza granicami imperium rosyjskiego. Projekt ten wymagał jednak zaangażowania kolejnych osób, które dostarczałyby rękopisy i pieniądze na ich opublikowanie do Prus, a gotowe publikacje z powrotem na ziemię litewskie pod zaborem rosyjskim. Biskupowi udało się przekonać do tego pomysłu kilkunastu śmiółków, którzy podjęli się tego zadania. W ten sposób w 1867 r. powstała pierwsza grupa *knygnešiai* – przemytników książek⁴⁰, prekursorów ruchu

³⁷ V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904...*, op. cit., s. 161.

³⁸ Zob. J. Tumas-Vaižgantas, *Lietuvių literatūros paskaitos: draudžiamasis laikas: lietuvių literatūra rusų raidėmis ir broliai Juškos-Juškevičiai*, Kaunas 1924.

³⁹ Zob. M. Niemojewski, *Katechizm Martynasa Mažvydasa – o narodzinach litewskiego słowa drukowanego*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2018, nr 3, s. 71.

⁴⁰ Była to grupa kilkunastoosobowa, mająca za zadanie przenieść z drukarni w Prusach i dostarczyć do biskupa kilka broszur jego autorstwa. Uczestnicy tego epizodu szybko jednak zauważyli, że można w ten sposób dostarczyć na terytorium litewskie pod zaborem rosyjskim znacznie więcej wydawnictw.

tak niezwykle i wyjątkowego nawet w hojnie obdarzonej barwnymi dziejami Europie Środkowo-Wschodniej, że w 2004 r. został on wpisany na listę niematerialnego dziedzictwa kultury UNESCO.

Skupiona na wytwarzaniu i rozpowszechnianiu druków litewskich aktywność grupki inicjatorów przekształciła się wkrótce w wielki ruch społeczny – co jest nazwą umowną, bo nie posiadał on przywódców, centrów koordynacyjnych i instytucji – którego uczestnikami byli przede wszystkim mieszkańcy wsi. To oni stanowili większość spośród blisko sześciu tysięcy ludzi, biorących udział w przedsięwzięciu na najbardziej niebezpiecznych etapach jego realizacji⁴¹. W swym apogeum bowiem ruch miał strukturę wielostopniową: składał się z autorów i mecenasów, drukarzy, magazynierów i dystrybutorów oraz tych, którzy mogli zapłacić najpoważniejszą cenę w razie schwytania przez policję po jednej lub drugiej stronie granicy – przemysłowców. Tworzył też sieci o lokalnym zasięgu, stowarzyszenia przemysłowe, z których największe, „Garšvių draugija” czy „Sietynas”, liczyły po kilkudziesięciu członków pochodzących na ogół z sąsiadujących ze sobą miejscowości. Dokładna liczba osób należących do stowarzyszeń trudna jest do ustalenia, bo wbrew nazwie nie były to jeszcze sformalizowane organizacje, lecz grupy oparte raczej na więzi bezpośredniej, o wspólnotowym charakterze. Według wciąż weryfikowanych ustaleń w drukarniach Litwy Pruskiej wydano 2687 pozycji (nie licząc czasopism), a kilkaset kolejnych publikacji powstało za oceanem, w enklawach litewskich w Stanach Zjednoczonych⁴². Większość z nich trafiła w okresie zakazu druku na ziemie litewskie, głównie dzięki wysiłkom przemysłowców, którzy docierali do celu nie tylko przez granicę prusko-rosyjską. Nie sposób dokładnie określić, ile egzemplarzy tych wydawnictw przeniesiono lub przewieziono w ciągu 40 lat, bo siatki przemysłowe nie dokumentowały na ogół swojej działalności. Dane zakładów drukarskich oraz kartoteki policyjne – jedno z istotniejszych źródeł statystycznych na temat okresu – pozwoliły ustalić, że była to liczba wyrażana w milionach⁴³.

Czas przemysłowców książek nie należał tylko do nich. W 1883 r. ukazała się „Aušra”, pierwsze czasopismo redagowane po litewsku i adresowane

⁴¹ Zob. B. Kaluškievičius, K. Misius, *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904...*, op. cit.

⁴² *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius...*, op. cit., s. 130.

⁴³ Najdokładniejsze dane dotyczące nielegalnej produkcji wydawniczej zob. R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*, op. cit., s. 210–223.

wane do mieszkańców Litwy pod zaborem rosyjskim. Jego założyciel, Jonas Basanavičius, jeden z liderów litewskiego odrodzenia narodowego, lekarz po studiach w Moskwie, pracujący w szpitalu w Bułgarii, mimo oddalenia zdołał zorganizować redakcję i zaplecze wydawnicze w Prusach, a co więcej, przekształcić pismo w ośrodek kultury (innych pozbawiona własnej uczelni wyższej Litwa nie miała), wokół którego zgromadziło się kilkuset współpracowników, protektorów, sympatyków i korespondentów, zapewne znaczna część ówczesnej litewskiej inteligencji świeckiej. „Aušra” nie oferowała przejrzystego programu politycznego czy społecznego, poza akcentowaniem wielkości litewskiej historii i w ścisłym z tym motywem powiązaniu, lecz nie zawsze konsekwentnie przedstawianej, sprawy narodowej. Jak pisze Małgorzata Litwinowicz-Drożdźiel, „znaczeniem było samo istnienie gazety”⁴⁴. I właśnie przez swoją obecność w społeczności litewskiej, nawet jeśli skromną – nakład żadnego z 40 numerów nie przekroczył 1000 egzemplarzy, a sporo sztuk wpadło w ręce żandarmerii – pismo przyczyniło się do wprowadzenia Litwinów w reguły dyskursu politycznego, dało wzorzec czasopiśmiennictwa i integracji warstw wykształconych (nierzadko integrujących się przeciw pismu). Było dowodem, że nawet w warunkach zakazu druku dotarcie do zainteresowanych czytelników litewskich jest możliwe. W ślad za „Aušrą”, która przetrwała trzy lata, poszły kolejne tytuły: propagujący idee demokratyczne „Varpas”, katolickie „Apžvalga” i „Tėvynės Sargas”. Załączki „epidemii czasopiśmiennictwa” pojawiły się na długo przed jej ogłoszeniem.

Byłoby też nadużyciem sugerować, że szeroki zasięg ruchu przemysłowego oznaczał ostateczne wykrystalizowanie się wśród Litwinów postawy nacjonalistycznej. Motywacje poszczególnych grup, zaangażowanych w kolportowanie wydawnictw lub należących do grona odbiorców publikacji, były odmienne. Nieliczni spośród ich reprezentantów mieli jasny obraz wspólnoty wyobrażonej i kierowali się w pierwszym rzędzie jej dobrem. Dla wielu z nich opór wobec mechanizmów rusyfikacji polegał przede wszystkim na obronie wolności religijnej, na wytrwałości w wierze katolickiej w czasie, gdy administracja rosyjska podejmowała działania zmierzające do narzucenia na tym obszarze prawosławia jako wyznania dominującego. Rzeź w Krożach, jak nazywa się to zdarzenie w historio-

⁴⁴ M. Litwinowicz-Drożdźiel, *O starożytnościach litewskich. Mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2008, s. 204.

grafii, czyli brutalna rozprawa jazdy kozackiej z obrońcami przeznaczonego do likwidacji kościoła katolickiego w żmudzkiem miasteczku, zapisała się w dziejach jako symbol heroizmu katolików, konsolidujący Litwinów, Żmudzinów i Polaków⁴⁵. Ponieważ większość przemycanych wydawnictw stanowiły pozycje o tematyce religijnej, ruch *knygnešiai* służył wydatnie i temu wymiarowi walki z zaborcą. Co więcej, wielu biorących do ręki litewskie książki, a nawet sami piszący je, nie postrzegali udziału w nielegalnym obiegu wydawniczym jako stanowczej deklaracji narodowościowej. Antanas Baranauskas, autor i czytelnik, dzięki wspomnianemu już poematowi przez pokolenie Basanavičiusa⁴⁶ uznany za duchowego patrona sprawy litewskiej, otwarcie zdystansował się od radykalnych, jak na owe czasy, postulatów i roszczeń redaktora „Aušry” i pozostał orędownikiem tradycji przedrozbiorowej wspólnoty narodów⁴⁷. Choć więc nielegalne druki bez wątpienia wspierały i rozpowszechniały myśl narodową, ich rola w kształtowaniu postaw, form tożsamości i świadomości Litwinów oraz wzorów relacji społecznych była znacznie bardziej rozległa. Okres ten w pewnym stopniu przypominał wczesną epokę obecności druku w cywilizacji zachodniej:

Jak informują historycy kultury, już pierwsze stulecie jego funkcjonowania było świadkiem burzliwego rozwoju oficyn wydawniczych, publikowanych tytułów i nakładów, doskonalenia techniki drukarskiej, powstania wielu instytucji związanych z książką i jej rozlicznymi, stopniowo ujawniającymi się funkcjami, a także z kolejnymi kręgami czytelników, rosnącymi wraz z emancypacją języków narodowych i wprowadzaniem ich do obiegu drukowanego. Równolegle rozwijał się proces odkrywania i urzeczywistniania wewnętrznych własności druku, reguł komunikacji, jakie stwarzał, w tym na nowo określonych ról twórcy i odbiorcy, a także nowego typu dyskursu implikowanego przez te reguły⁴⁸.

⁴⁵ Więcej na ten temat zob.: *Proces krożan przed Izbą Sądową Wileńską na podstawie aktów sądowych i innych dokumentów*, Kraków 1896.

⁴⁶ Antanas Baranauskas urodził się w 1835 r., Jonas Basanavičius w 1851 r. Różnica to pozornie niewielka, ale w tym czasie oznaczała i inne pokolenie, i zupełnie inny typ świadomości historycznej.

⁴⁷ Wybór ten okazał się dla Baranauskasa dramatyczny – niedawni litewscy wielbiciele i entuzjaści uznali go wkrótce potem niemal za zdrajcę sprawy narodowej. Szerzej o tym w książce: E. Aleksandravičius, *Antanas Baranauskas. Szlak wieszacza*, przeł. Jadwiga Rogoża, Tomasz Błaszczak, Sejny 2014.

⁴⁸ G. Godlewski, *Słowo – pismo – sztuka słowa. Perspektywy antropologiczne*, Warszawa 2008, s. 293–294. Autor cytowanego fragmentu wspomina o historykach kultury, zajmujących się

W drugiej połowie XIX wieku książka drukowana w języku litewskim miała już za sobą ponad 300-letnią tradycję, nie można więc mówić o sytuacji równoważnej. Istotnych analogii jednak nie brakuje. Dopiero w okresie zakazu druku rozrosła się i ustabilizowała infrastruktura wydawnicza, wytwarzająca publikacje litewskie. Jej bazą były istniejące wcześniej drukarnie w miastach pruskich, które działały teraz w nowej roli, zaopatrując w publikacje mieszkańców guberni litewskich, a przy okazji przygotowując wykwalifikowanych specjalistów i zaplecze techniczne, czyli podłoże dla szybkiego rozkwitu czasopiśmiennictwa litewskiego po zniesieniu zakazu. Wokół słowa drukowanego uformowały się pierwowzory przyszłych instytucji kultury: z jednej strony redakcje czasopism, pełniące funkcję rzeczywistych i symbolicznych centrów, z drugiej stowarzyszenia przemytników książek, jako podwaliny samoorganizacji na szczeblu lokalnym. Należy tu dodać, że samoorganizacja obejmowała również dobrze rozwinięty kompleks prywatnego, nielegalnego nauczania w języku litewskim, organicznie powiązany z dystrybucją publikacji, zwłaszcza edukacyjnych. Nakłady druków i liczba tytułów wydanych w ciągu 40 lat przewyższały osiągnięcia litewskiej książki drukowanej od jej pojawienia się w XVI wieku. Kręgi czytelników powiększały się w tych dekadach gwałtownie, a potrzebę czytania wyprzedzała i przewyższała zasięgiem potrzeba posiadania druków, kontaktu z książką, udziału w jej obiegu. Nowe grupy odbiorców rekrutowały się z warstw społecznych wcześniej czytelnictwem zainteresowanych w nikłym stopniu i rozrastały się – paradoksalnie – nie dzięki emancypacji języka narodowego, bo ten, jak wspomniano, miał już swoją „historię druku”, ale w odpowiedzi na jego administracyjne wyeliminowanie ze sfery komunikacji społecznej. Popyt na książki w języku litewskim złożone łącińską czcionką i poświęcone

problematyką druku. Warto więc w tym miejscu przypomnieć przynajmniej podstawowe prace poruszające tę tematykę lub do niej wprowadzające i dostępne w języku polskim: L. Febvre, H.-J. Martin, *Narodziny książki*, przeł. Anna Kocot, Maria Wodzyńska-Walicka, Warszawa 2014; J. Goody, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa. Studia nad literaturą, rodziną, kulturą i państwem*, przeł. Grzegorz Godlewski, Warszawa 2006; R. Harris, *Racjonalność a umysł piśmienny*, przeł. Marta Rakoczy, Warszawa 2014; H.A. Innis, *Nachylenie komunikacyjne*, przeł. Anna Melon-Regulska, [w:] *Communicare. Almanach antropologiczny*, Warszawa 2007, t. 2; M. McLuhan, *Wybór pism*, wyb. J. Fuksiewicz, przeł. Karol Jakubowicz, Warszawa 1975; idem, *Wybór tekstów*, przeł. E. Różalska, Jacek M. Stokłosa, Poznań 2001; D.R. Olson, *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania...*, op. cit.; W.J. Ong, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. Józef Japola, Lublin 1992.

tematyce litewskiej skłonił wydawców do sięgnięcia po prace powstałe w pierwszej połowie XIX wieku, które wtedy nie znalazły wydawców nie z powodu ingerencji cenzury, lecz z braku szerszego grona nabywców czytających w tym języku. Simonas Daukantas, autor pierwszej napisanej po litewsku historii Litwy, zmarły w roku wprowadzenia zakazu, za życia wydał tylko jedną z kilku ukończonych już prac, opublikowaną w 1845 r. w Petersburgu⁴⁹. Przed końcem stulecia jego główne dzieła ukazywały się kilkakrotnie i cieszyły się ogromną popularnością, mimo kar grożących za ich przechowywanie i mimo tego, że trzeba było za nie zapłacić. Nielegalny obieg wydawniczy miał bowiem jeszcze jeden aspekt, który skłania do szukania porównań z epoki narodzin druku – ekonomiczny. Drukarnie w Prusach były przedsiębiorstwami. Niezależnie od idei, której ich właściciele gotowi byli służyć, musiały przynosić zysk. Przemysłowicy i dystrybutorzy również nie rozdawali książek za darmo. Zajęcie tak absorbujące i tak ryzykowne miało swoją cenę. W rezultacie nowa społeczność czytelnicza wraz z książkami nabywała doświadczenia w funkcjonowaniu nowoczesnych mechanizmów rynkowych.

W okresie tym ukonstytuowała się pierwsza generacja pisarzy litewskich. Literaci i publicyści debiutujący wówczas byli raczej entuzjastami, niż rzemieślnikami pióra. Wspomniany Jonas Basanavičius był lekarzem, podobnie jak prozaik, poeta, publicysta i krytyk Vincas Kudirka, autor hymnu litewskiego. Žemaitė, prekursorka litewskiego realizmu krytycznego, wraz z mężem uprawiała ziemię i zaczęła pisać po ukończeniu 40. roku życia. Juozas Tumas-Vaižgantas i Maironis byli duchownymi, szaty duchowne przywdziewało zresztą na co dzień około 80% spośród wykształconych i poświęcających się działalności kulturalnej Litwinów. Entuzjazm, zaangażowanie i skuteczne czerpanie z wzorów obcych jednak wystarczyły, by już w tym pokoleniu nabierały kształtu i reguły profesji, i wyobrażenia o jej społecznej roli i randze. Awans do świata znormatywizowanych dyskursów nie był przywilejem wyłącznie twórców i ludzi wykształconych. Jurgis Bielinis, jeden z pierwszych i najdłużej aktywnych przemysłowców książek, uznany później za wzór osobowy tej profesji, był synem chłopskim i choć marzył o zdobyciu wykształcenia – jak zapewnia-

⁴⁹ J. Laukys [Simonas Daukantas], *Būdas senovės – lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, Petropilis 1845.

ją autorzy poświęconych mu wspomnień⁵⁰ – z braku środków zakończył edukację na podstawowym poziomie. Kolejne podejmowane przez niego próby kontynuowania nauki w miastach litewskich i łotewskich dowodziły, że zajmowanie się gospodarstwem odziedziczonym po ojcu nie zaspokajało jego ambicji. Można więc przypuszczać, że gdy rozpoczął pracę przemysłową jako współpracownik biskupa Valančiusa, jednego z prekursorów ruchu, widział w niej szansę na ucieczkę od wiejskiego życia i godziwe dochody. U schyłku swej działalności był już nie tylko szeroko znanym (i poszukiwanym przez policję) przemysłowikiem książek, ale i wydawcą oraz redaktorem własnej, nieregularnie publikowanej gazetki o tematyce politycznej. Jego koncepcje polityczne nie były ani oryginalne, ani nawet dojrzałe, nie w tym jednak rzecz. Istotne było to, że przez ciągłą styczność ze słowem drukowanym Bielinis zmienił swój status społeczny i sposób uczestnictwa w życiu społecznym; odkrył nową metodę porządkowania myśli i potęgę „punktu widzenia”⁵¹, odkrył też obieg komunikacji, który pozwalał mu własną ocenę rzeczywistości przedstawić publicznie i w kontekście innych ocen. Śladem Bielinisa poszło wielu innych litewskich włościan. Tak głęboka transformacja możliwa była nie dzięki odezwom ideologów, ale dzięki pracy drukarzy.

Jeśli więc w pierwszej dekadzie XX wieku kultura litewska ujawniła się światu jako dojrzała i nowoczesna kultura narodowa, nie było to konsekwencją gwałtownego i nadzwyczajnego kryzysu, nawet tak istotnego, jak rewolucja 1905 r., lecz trwającego 40 lat procesu jej kształtowania. W trakcie tego procesu z więzi wspólnotowej wyłoniła się tożsamość na-

⁵⁰ Wspomnienia przemysłowików książek i świadków ich działalności zostały zebrane i wydane w dwóch tomach jeszcze w okresie międzywojennym przez byłego przemysłowika książek, działacza ruchu narodowego, publicystę i polityka, Petrą Rusecką. Oba tomy doczekały się wznowienia pod koniec XX wieku: *Knygnešys. 1864–1904*, P. Ruseckas (red.), Vilnius 1992, t. I (reprint na podstawie wydania *Knygnešys. 1864–1904*, P. Ruseckas (red.), Kaunas 1926, t. I) i *Knygnešys 1864–1904*, P. Ruseckas (red.), Vilnius 1992, t. II (reprint na podstawie wydania *Knygnešys. 1864–1904*, P. Ruseckas (red.), Kaunas 1928, t. I). Kilka lat później badacz epoki zakazu druku, Vytautas Merkys, wydał tom oznaczony jako trzeci, zawierający materiały archiwalne, których Ruseckas w swoich publikacjach nie uwzględnił. Książka ta dedykowana była pierwszemu archiwistce ruchu przemysłowików: *Knygnešys 1864–1904. Petri Ruseckai pagerbiui*, V. Merkys (red.), Vilnius 1997, t. III. Trzytomowy cykl to najważniejsza edycja źródeł do badania epoki zakazu druku i działań przemysłowików książek.

⁵¹ Szerzej na temat takiego ujęcia konsekwencji druku: M. McLuhan, *Wybór pism...*, op. cit., s. 211 i dalsze.

rodowa, oparta na poczuciu odrębności własnego języka, własnej tradycji i historii. Proces ten został jednak zainicjowany nie przez szczególną erupcję idei narodowej, ale przez wprowadzony przez zaborcę zakaz druku, a realizowany był w toku zmagania o wolność słowa drukowanego. Z tej perspektywy zniesienie zakazu, a tym samym uwolnienie wytworzonych w okresie zakazu praktyk kulturowych, można uznać za cezurę określającą próg litewskiej nowoczesności, czas przemytników książek zaś za genezę nowej epoki, a zarazem za właściwy Europie Środkowo-Wschodniej wariancie rozwoju kultury druku.

Bibliografia

- Aleksandravičius E., *Antanas Baranauskas. Szlak wieszczą*, przeł. J. Rogoża, T. Błaszczak, Sejny 2014.
- Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, przeł. B. Kalęba, Kraków 2003.
- Baranauskas A., *Anykščių šilėlis*, J. Jablonskis (red.), Vilnius 1905.
- Bairišauskaitė T., Mediškuskienė Z., Miknys R., *Lietuvos istorija. VIII tomas, I dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, R. Miknys (red.), Vilnius 2011.
- Brückner A., *Polacy i Litwini. Język i literatura*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, W. Baranowski (red.), Kraków 1914.
- Cywiński B., *Szańce kultur. Szkice z dziejów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013.
- Donelaitis K., *Raštai. Pagal Rėzos, Šleicherio ir Neselmano sutaisę J. Šlapelis*, Vilnius 1909.
- Febvre L., Martin H.-J., *Narodziny książki*, przeł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, Warszawa 2014.
- Gabija. *Rinktinė knyga paaukota Lietuvos dainiaus vyskupo A. Baranausko atminimui*, knygą sutaisę ir spaudai prirengę Juozapas Gerbačiauskis, Krokuvą 1907.
- Giddens A., *Konsekwencje nowoczesności*, przeł. E. Klekot, Kraków 2015.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa 2010.
- Godlewski G., *Słowo – pismo – sztuka słowa. Perspektywy antropologiczne*, Warszawa 2008.
- Goody J., *Logika pisma a organizacja społeczeństwa. Studia nad literaturą, rodziną, kulturą i państwem*, przeł. G. Godlewski, Warszawa 2006.
- Gudaitis L., *Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius 1977.

- Harris R., *Racjonalność a umysł piśmienny*, przeł. M. Rakoczy, Warszawa 2014.
- Innis H.A., *Nachylenie komunikacyjne*, przeł. A. Melon-Regulska, [w:] *Communicare. Almanach antropologiczny*, Warszawa 2007, t. 2.
- Kaluškievičius B., Misius K., *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*, Vilnius 2004.
- Knygnešys. 1864–1904, P. Ruseckas (red.), Vilnius 1992, t. I (reprint na podstawie wydania Knygnešys. 1864–1904, P. Ruseckas (red.), Kaunas 1926, t. I).
- Knygnešys 1864–1904, P. Ruseckas (red.), Vilnius 1992, t. II (reprint na podstawie wydania Knygnešys. 1864–1904, P. Ruseckas (red.), Kaunas 1928, t. II).
- Knygnešys 1864–1904. Petru Ruseckui pagerbti, V. Merkys (red.), Vilnius 1997, t. III.
- Kubilius V., *Lietuvių literatūros istorija. XX amžiaus literatūra*, Vilnius 1996.
- Kuhn T., *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. H. Ostromecka, Warszawa 2011.
- Laukys J. [Simonas Daukantas], *Būdas senovės – lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, Petropilis 1845.
- Lietuvos istorija*, A. Šapoka (red.), Vilnius 1989.
- Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. II tomas (1861–1917)*, V. Merkys (red.), Vilnius 1965.
- Lietuvių literatūros istorija, II tomas: Kapitalizmo epocha (1861–1917)*, K. Korsakas (red.), Vilnius 1958.
- Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, J. Girdzijauskas (red.), Vilnius 2001.
- Lietuvių literatūros istorija XX amžiaus pirmoji pusė. Pirmoji knyga*, V. Šatkuvienė, E. Žmuida (red.), Vilnius 2010.
- Lithuanian Literature*, V. Kubilius (red.), Vilnius 1997.
- Litwinowicz-Drożdź M., *O starożytnościach litewskich. Mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2008.
- Łossowski P., *Po tej i po tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.
- McLuhan M., *Wybór pism*, wyb. J. Fuksiewicz, przeł. K. Jakubowicz, Warszawa 1975.
- McLuhan M., *Wybór tekstów*, przeł. E. Różalska, J.M. Stokłosa, Poznań 2001.
- Mencwel A., *Przedwiośnie czy Potop. Studium postaw polskich w XX wieku*, Warszawa 1997.
- Mencwel A., *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa 2006.
- Merkys V., *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904. Informacinė knyga*, Vilnius 1994.
- Merkys V., *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius 1994.
- Merkys V., *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 1982.
- Merkys V., *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1978.

- Niemojewski M., *Katechizm Martynasa Mažvydasa – o narodzinach litewskiego słowa drukowanego*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2018, nr 3.
- Niemojewski M., „*Knygnešiai*”, czyli o narodzinach inteligencji litewskiej, [w:] *Sploty kultury*, N. Dołowy-Rybińska, A. Gronowska, A. Karpowicz, I. Piotrowski, P. Rodak (red.), Warszawa 2010.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław 1990.
- Olson D.R., *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania*, przeł. M. Rakoczy, Warszawa 2010.
- Ong W.J., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. J. Japola, Lublin 1992.
- Pomian K., *Europa i jej narody*, przeł. M. Szpakowska, Warszawa 1992.
- Proces krożan przed Izłą Sądową Wileńską na podstawie aktów sądowych i innych dokumentów*, Kraków 1896.
- Rachuba A., Kiaupienė J., Kiaupa Z., *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, część litewską przeł. J. Karczevska-Rus, Warszawa 2009.
- Tumas-Vaižgantas J., *Lietuvių literatūros paskaitos: draudžiamasis laikas: lietuvių literatūra rusų raidėmis ir broliai Juškos-Juškevičiai*, Kaunas 1924.
- Wisner H., *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999.
- Vėbra R., *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*, Vilnius 1996.
- Venclova T., *Kształty nadziei*, Warszawa 1985.

EPOKA ZAKAZU DRUKU JAKO GENEZA LITEWSKIEJ NOWOCZESNOŚCI – ZARYS PERSPEKTYW

7 maja 1904 r. dekretem carskim został zniesiony zakaz druku w języku litewskim czcionką łacińską. Było to punkt zwrotny w rozwoju litewskiego życia społecznego, politycznego i kulturalnego, jedna z cezur wyznaczających początek litewskiej nowoczesności. Wydarzenie to zamykało bowiem okres w dziejach Litwy, w historiografii litewskiej nazywany „epoką zakazu druku” lub „czasem przemysłowców książek”, trwający od 1864 r., kiedy to władze carskie po upadku powstania styczniowego zakazały na obszarze guberni litewskich publikowania i posiadania jakichkolwiek wydawnictw wydrukowanych czcionką inną niż rosyjska grażdanka. W ciągu czterech dekad zmagania Litwinów z rosyjską restrykcją zostały zainicjowane procesy kształtujące ich nowoczesną świadomość narodową i strukturę życia społecznego. Powstały w tym czasie pierwsze instytucje kultury skupiające nową generację inteligencji, posługującej się z wyboru językiem litewskim, narodziły się nowe formy samoorganizacji i obiegi idei. Genezy tych procesów trzeba szukać w upowszechnieniu form i praktyk słowa drukowanego, dostępnego dzięki nielegalnej i dobrze zorganizowanej sieci publikacji i dystrybucji wydawnictw. Z tej

perspektywy okres, w którym powstały załóżki litewskiej nowoczesności, był charakterystycznym dla Europy Środkowo-Wschodniej wariantem rozwoju kultury druku.

Słowa kluczowe: Litwa na przełomie XIX i XX wieku, nowoczesność, okres zakazu druku, przemysł druku, kultura druku.

THE PERIOD OF LITHUANIAN PRESS BAN AS THE ORIGINS OF LITHUANIAN MODERNITY – OUTLINE OF APPROACHES

On May 7, 1904 the prohibition against the Lithuanian press was lifted. It was one of the most significant events that had a direct influence on the evolution of Lithuanian cultural, political and social life. Because of its importance it can be considered as the beginning of Lithuanian modernity. The aim of this research paper is to demonstrate the significance of this turning point and to discuss the genesis of modern era by analysing the period preceding this event, in Lithuanian historiography called “the era of press ban” or “the time of book smugglers”. This period begun in 1864, when czarist authority prohibited the press in latin alphabet and tried to enforce the Russian one. During these 40 years of Lithuanian fight for freedom of printing, the process of social and cultural changes were initiated. At that time, the first cultural institutions gathering a new generation of intelligentsia, using Lithuanian language, were born, and new forms of self-organization and the new cycles of ideas were shaped. Those processes were related to spreading the types and practices of printing word, available through illegal and well-organised publishing network. From this perspective, the period in which the seeds of Lithuanian modernity were created was a variant of the development of the printing culture, characteristic for Central and Eastern Europe.

Keywords: Lithuania at the turn of the 19th and 20th centuries, modernity, period of Lithuanian press ban, book smugglers, print culture.